

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 373-029:32(091)(045)(477-89Под)''1900''
DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2023.90.1>

К. М. Бурдуваліс

директор Державного архіву Хмельницької області

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНИХ ШКІЛ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті розглянуто питання становлення народної освіти в Подільській губернії через призму законодавчих документів установ Російської імперії. Проаналізовано їх вплив на розвиток народної освіти в регіоні. Обґрунтовано специфічні особливості системи освіти регіону в зазначений період, розкрито досягнення й прорахунки. Визначено провідні тенденції розвитку шкільної освіти в імперську добу. Схематично окреслено механізми впливу різних чинників на освіту. Зроблено висновки про те, що початковий освітній рівень українців у даний період продовжував залишатися низьким, хоч безперечно, школи відігравали певну позитивну роль у розвитку грамотності населення краю. Слабка матеріальна база шкіл не притягувала до себе більш кваліфікованих вчителів, ніж дяків, паламарів, відставних солдатів, недоучок духовних і світських навчальних закладів, просто грамотних осіб. Однак, на початку ХХ ст. освітній рівень вчителів дещо зріс, збільшилася їх заробітна плата, поліпшилися умови роботи. Для вчителів організовувались педагогічні курси, видавалась педагогічна преса тощо. Списки кращих вчителів щорічно друкувались у звітах єпархіальних училищних рад. Зростала забезпеченість шкіл грамоти підручниками, шкільним приладдям, навчально-методичними посібниками, виникали шкільні бібліотеки тощо.

Слід зазначити, що народні школи в Подільській губернії працювали на засадах православ'я, тому діти, які належали до інших віросповідань були позбавлені можливості здобувати освіту. В однокласних школах вивчалися: закон Божий, російська мова, церковнослов'янська грамота, арифметика, співи та письмо; у двокласних школах вивчалися ті ж предмети в розширеному курсі, а також церковна та вітчизняна історія, географія та лінійне креслення. Громадські діячі та педагоги негативно оцінювали цей тип навчального закладу, вказуючи на обмежений обсяг знань, які вона давала, клерикально-монархічну спрямованість навчально-виховного процесу, відсутність матеріально-технічної бази та санітарно-гігієнічних умов. Після закінчення школи учень отримував відповідне свідоцтво, і як правило, його навчання закінчувалося, тому, що вступ до середнього навчального закладу без спеціальної додаткової підготовки був неможливим.

Ключові слова: вчителі, грамотність, дяк, єпархія, народна школа, Подільська губернія, парафія, реформа.

Постановка проблеми. Реформування освітньої системи в Україні вимагає дослідження становлення та розвитку шкільної освіти теорії й практики виховання і навчання дітей на різних етапах розвитку людського суспільства. 60-ті роки ХІХ століття виявились переломним періодом в історії педагогічної думки та формування шкільництва. Зародження капіталістичного устрою в Російській імперії, який вимагав освічених робітників призвів до глибокої кризи всієї феодально-кріпосницької системи.

Ідея навчання селян грамоті висувалася багатьма прогресивними педагогами і громадськими діячами ще на початку ХVІІІ століття. Не зважаючи на вкрай реакційну політику царського уряду в галузі народної освіти, потреба в освічених працівниках сприяла виникненню та розвитку деяких типів шкіл і для селянських дітей. Для розуміння

сутності народної освіти в імперський період та розв'язання низки сучасних проблем підготовки вчителя розглянемо політичну складову становлення народної освіти в регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз літературних джерел засвідчує велику увагу сучасних істориків педагогіки до різних аспектів досліджуваного питання, зокрема це питання висвітлено в наукових працях І. Вовк, М. Євтуха, Б. Ступарика, М. Ярмаченка, І. Сесака, Л. Дровозюка.

Мета статті – полягає в аналізі постанов, наказів, розпоряджень та інших нормативних документів, які регулювали діяльність народної школи у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. На середину ХVІІІ ст. – початок ХІХ ст.

Подільська губернія була надзвичайно відсталою в політичному та соціально – економічному відношенні частиною російської держави, практично в усіх сферах життя, включаючи освіту й культуру. В 1804 році імператорським указом були закріплені межі Подільської губернії, що складались з 12 повітів: Кам'янець – Подільський, Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Летичівський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський.

Особливістю освітнього процесу в Подільському регіоні були суворі обмеження щодо вживання української мови ще за часів Речі Посполитої.

На час приєднання території Поділля до складу Російської імперії мешканці цього регіону здобували освіту переважно в церковно-парафіяльних та дяківських початкових школах, у яких навчали переважно дяки. Школярі вивчали буквар, часослов, псалтир та вчилися церковних співів.

Після приєднання – нова влада намагалася знищити не тільки традиційну українську освіченість, але й школу. Російській кріпосницькій системі не було потрібне освічене населення.

З початком XIX століття російський уряд намагався відкривати свої школи за єдиними вимогами до організації, однаковими програмами та змістом. З цією метою у 1802 році було створено Міністерство народної освіти, яке поділило українську територію на два шкільних округи: Віленський та Харківський.

Всі навчальні заклади Подільської губернії були віднесені до Віленського навчального округу, центром якого став Віленський університет. На час створення округу об'єднала навчальні заклади восьми губерній: Віленської, Вітебської, Волинської, Гродненської, Могилівської, Мінської, Київської та Подільської. Освіта на території Віленської округи напередодні заснування була представлена училищами, що перебували під управлінням католицького та уніатського духовенства. У 1803 році, на території округи у головних і малих народних училищах навчалось 767 учнів, у школах, керованих католицьким та уніатським духовенством.

Польське повстання 1830–1831 років призвело до серйозного повороту в освітній політиці Російської імперії. Указом від 12 січня 1831 року навчальні заклади Мінської губернії були передані до Білоруської начальної округи, а Волинської та Подільської губерній – до Харківської начальної округи.

Наступним кроком була заміна назви початкової школи з 1804 року на парафіяльні, метою яких була організація елементарної освіти населення. У статуті Міністерства народної освіти 1804 року зазначалось: «В губерніях и городах, так же и в селах, каждая церковная парафия или две вместе, в зависимости от числа парафиан и

отдаления их жилищ, должны иметь хотя бы одно парафияльное училище».

Імператорським указом 1805 року „О преподавании священно и церковнослужителей в сельских приходских училищах учения” єпархіальним архієреям було наказано створювати училища в парафіях, де є освічені, здатні до викладацької діяльності священики, а де таких немає – призначити.

Таким чином, в дореформеному подільському селі діяли нечисленні парафіяльні училища, що знаходилися під опікою священиків та поміщиків, а також повітові сільські училища, які задовольняли потреби міністерств та відомств писарями, землемірами, урядниками й іншими службовцями нижчої кваліфікації [8, с. 47].

Найбільш поширеними в досліджуваний період в регіоні були училища повітового відомства і міністерства державного майна, завдяки яким письменність повітових та державних селян була дещо вищою, ніж у маєтках поміщиків.

Заснування шкіл у маєтках поміщиків повністю залежало від матеріального стану і бажання їх власника створювати школи. Сільські школи, організовані окремими поміщиками, призначались здебільшого для дворових селян, що були зайняті в сфері обслуговування і потребували елементарної письменності (лакеї, старости і т.д.).

Частково потреба в письменних селянах задовольнялася за допомогою священиків, дяків, відставних солдат, які створювали невеликі школи грамоти у своїх будинках або найнятих приміщеннях. Створення шкіл для селян зустрічало серйозні перепони з боку царського уряду і дворянства, тому серед кріпаків письменними були одиниці [5, с. 125].

У 1836 році Св. Синод видав указ, в якому виклав духовенству основні правила першопочаткового навчання дітей. Правила склались із одинадцяти параграфів і, зокрема, містили положення про навчальні книги, які повинні використовуватись у церковнопарафіяльних школах, про прямий обов'язок священиків наставляти дітей у вірі і благочесті [7, с. 258].

Наступним указом від 12 травня 1837 року було прийнято рішення заохочувати здібних та благонадійних духівників запроваджувати початкове навчання серед сільських дітей. Це забезпечило зростання кількості таких шкіл. За офіційними даними у 1837 році нараховувалось 100 шкіл, а у 1838 році вже 1500 і кількість шкіл продовжувала зростати, і у 1853 році досягла вже 4820.

На Правобережній Україні розвиток духовної освіти проходив повільніше. У першій половині XIX ст. церковнопарафіяльні школи не набули визнання. У зв'язку із укрупненням шкіл у селах, де були волосні управління, селянам доводилось відправляти дітей до школи за п'ять і більше кіло-

метрів, що було дуже важко, особливо восени і зимою. Так, наприклад, у 1856 році Подільська губернія налічувала всього 76 шкіл, 3558 учнів, що складало тільки 0,23% учня на сто чоловік населення губернії [1, арк. 7–12].

У другій половині XIX ст. Росія стала на шлях економічних реформ, що зумовило потребу реформування освітньої системи. Київський митрополит у 1861 році видав указ про відкриття церковнопарафіяльних шкіл у кожній парафії. Питання реформування змісту освіти розв'язувалося у «Положенні о начальных народных училищах», затвердженого 14 червня 1864 року. За ним у церковнопарафіяльних школах викладались: Закон Божий, читання за книгами громадянського і церковного друку, письмо, перші чотири дії арифметики, церковний спів. Вчителями були місцеві священики, дяки, а також спеціально призначені вчителі. Перевага віддавалась тим вчителям, які отримали освіту в духовних навчальних закладах і жіночих училищах.

Відповідно до загального змісту вимог питання про народну школу ставилося: по-перше, у політичній площині як право розкріпаченого народу на освіту; по-друге, у просвітительській площині як духовне та розумове розкріпачення народу; по-третє, у педагогічній площині як пошуки оптимального педагогічного рішення просвітительських і власне педагогічних завдань.

Політичний характер вимог прогресивної спільноти в галузі народної освіти – відмова від станової школи, усунення урядового бюрократичного апарату від участі у справі освіти народу, створення народної суспільної школи, а не державної – змусив уряд прийняти більшість цих вимог.

«Положення про початкові народні училища» 1864 року декларувало право народу на освіту на всіх її ступенях і право громадськості на участь у створенні та керівництві народною школою. Однак декларація цих прав була лише короткочасною поступкою визвольному руху, спрямованою на нейтралізацію загального педагогічного руху. Законодавчо затвердивши народну школу, уряд не включав коштів на її утримання у кошторис державних витрат. Відмовившись від фінансової участі у справі розвитку системи початкової освіти та законодавчо допускаючи до неї спільноту в особі земства, уряд переклав фінансові та організаційні питання на громадську ініціативу. Питання про те, бути чи не бути початковій народній школі, спиралося, насамперед, на фінансовий стан громади [3, с. 83].

За підпорядкуванням і, відповідно, фінансуванням початкові училища поділялися на земські, міські, міністерські, заводські (фабричні), залізничні, церковнопарафіяльні. Зростання потягу народу до освіти, значні матеріальні вкладення земств і сільських товариств у шкільне будів-

ництво забезпечили швидкий розвиток земської школи. Налякане розмахом суспільної та народної ініціативи, самодержавство в кінці 60-х років змінює ставлення до народної школи. У рескрипті 25 грудня 1873 року на ім'я міністра народної освіти Олександр II закликав дворянство «стати на варті народної школи». 14 лютого 1874 року міністр народної освіти Д. О. Толстой вніс у Державну раду проект нового «Положення про початкові народні училища», до обговорення якого громадськість вже не залучалася [2, арк. 4–6].

25 травня 1874 року проект був затверджений імператором. «Положення» 1874 року докорінно змінило управління початковою народною школою, практично поставивши її в безпосереднє підпорядкування місцевим органам Міністерства народної освіти – дирекціям народних училищ. Проте всі спроби самодержавства припинити процес зміцнення і розвитку земської школи зазнали поразки. Воно не змогло стримати розвиток народної школи, не дивлячись на всі введенні обмеження, що її сковували [4, с. 157].

Загалом структура початкової освіти після реформ 60-х років складалася зі шкіл трьох ступенів. До шкіл першого ступеня належали однокласні училища, які були нижчою елементарною школою. Однокласними були велика частина земських, церковно-парафіяльних і міських шкіл. Термін навчання у них, звичайно, встановлювався трирічний, в однокласних школах – дворічний. До шкіл другого ступеня початкової освіти належали двокласні училища. Навчальний курс першого класу двокласних училищ був таким само, як і в однокласній школі. Другий клас (із дворічним терміном навчання) давав додатковий курс початкової освіти, до якого входили Закон Божий, російська граматики, історія, географія Росії, арифметика, основи геометрії й креслення, відомості про природознавство.

До шкіл третього (й останнього) ступеня початкової школи належали багатокласні училища. До них відносилися в основному повітові та міські училища. У школах цього типу всі предмети курсу початкової освіти викладалися більшим обсягом. Термін навчання у повітових училищах був трирічний, а в міських – шестирічний.

Розвиток земської сільської школи і зростання її популярності серед селян стали причиною занепокоєння правлячих верств, які бачили, що земська школа має несприятливий вплив на сільське населення. На початку 80-х років XIX століття уряд і Міністерство освіти вирішили радикально змінити положення народної освіти за допомогою духівництва, протиставивши земській церковно-парафіяльну школу. Основна мета цього типу шкіл полягала в тому, щоб розповсюджувати серед народу вчення віри і моральності, вселяти любов до церкви і богослужіння [6, с. 46].

Протягом усього періоду існування земських і парафіяльних шкіл між ними відбувалася вперта і безперервна боротьба. Земства скаржилися, що духівництво навмисно перешкоджало зростанню земських сільських шкіл, не даючи згоди на їх відкриття або переконуючи селян замінити земську школу парафіяльною. За змістом, методами і результатами роботи сільська парафіяльна школа багато в чому поступалася земській. Рівень підготовки випускників церковних шкіл був дуже низьким.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Перспективу подальших розвідок вбачаємо у докладному вивченні зазначено теми та її впровадження у навчальні програми для формування у майбутніх педагогів професійного навчання.

Список використаної літератури:

1. Державний архів Хмельницької області Ф. 315, оп. 1., спр. 9919, арк. 4–6.
2. Державний архів Хмельницької області Ф. 315, оп. 1., спр. 9875, арк. 38.
3. Качковський О. Освіта на Поділлі у ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: КПДУ, 1998. Т. 1. С. 83–90.
4. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 911 с.
5. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. ХХ ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ : Радянська школа, 1991. 381 с.
6. Сесак І. В. Освітні заклади Поділля у другій третині ХІХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2009. С. 46.
7. Васькови Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ : Поліграфкнига, 1996. 359 с.
8. Шумілова І. Просвітницька діяльність повітових земств північно-приазовського регіону в др. пол. ХІХ ст. *Шлях освіти*. 2003. № 3. С. 47–52.

Bourdouvalis K. The Policy of the Russian Empire Regarding the Establishment and Operation of Public Schools in the Podolsk Province

The article examines the issue of public education in the Podolsk province through the prism of legislative documents of institutions of the Russian Empire. Their impact on the development of public education in the region is analyzed. The specific features of the education system of the region in the specified period are substantiated, achievements and miscalculations are revealed. The leading trends in the development of school education in the imperial era have been identified. Mechanisms of influence of various factors on education are schematically outlined. It was concluded that the initial educational level of Ukrainians in this period continued to be low, although schools undoubtedly played a certain positive role in the development of literacy of the region's population. The weak material base of the schools did not attract more qualified teachers than dyaks, palamars, retired soldiers, underclassmen of spiritual and secular educational institutions, simply literate persons. However, at the beginning of the XX century, the educational level of teachers has increased somewhat, their wages have increased, and working conditions have improved. Pedagogical courses were organized for teachers, a pedagogical press was published, etc. Lists of the best teachers were published annually in the reports of diocesan school councils. The supply of literacy schools with textbooks, school supplies, educational and methodical aids increased, school libraries, etc., appeared.

It should be noted that the public schools of the Podolsk province worked on the basis of Orthodoxy, so children who belonged to other faiths were deprived of the opportunity to get an education. In one-class schools, the following were studied: the law of God, the Russian language, the Church Slavonic alphabet, arithmetic, singing and writing; in two-class schools, the same subjects were studied in an extended course, as well as church and national history, geography and linear drawing. Public figures and teachers negatively evaluated this type of educational institution, pointing to the limited amount of knowledge it provided, the clerical-monarchical orientation of the educational process, the lack of material and technical base and sanitary and hygienic conditions. After finishing school, the student received the appropriate certificate, and as a rule, his studies ended, because admission to a secondary educational institution without special additional training was impossible.

Key words: teachers, literacy, thanksgiving, diocese, folk school, Podolsk province, parish, reform.